

ARŪNĖ LIUCIJA ARBUŠAUSKAITĖ.
GYVENTOJŲ MAINAI TARP LIETUVOS IR VOKIETIJOS PAGAL
1941 M. SAUSIO 10 D. SUTARTĮ.
KLAIPĖDA: S. JOKUŽIO LEIDYKLA-SPAUSTUVĖ, 2002. 312 PSL.

Gediminas Bašinskas

Lietuvoje pasirodo nedaug darbų apie migracijos procesus, todėl Arūnės Liucijos Arbušauskaitės knyga „Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį“ yra vienas iš pirmųjų ir svarbių įnašų į jų tyrinėjimus Lietuvoje. Migracijos procesų analizė gali išplėsti mūsų tyrinėjimus ir juos praturtinti. Tyrinėjamos migracijos procesus įvairios disciplinos taiko skirtingas metodologijas ir nagrinėja daugelį klausimų: kaip migracija keičia demografinę padėtį, kokias pasekmes turi ekonomikai, kaip valstybės siekia kontroliuoti ar paveikti migraciją, kaip imigrantai integruojami į visuomenę ar išskiriami iš jos, kaip migracijos procesai daro įtaką kultūriniam pokyčiams ir etniniam identitetui bei kaip veikia pačių migrantų mentalitetą.¹ A. L. Arbušauskaitės knygoje aptariamos įvairios problemos, kurių analizė praturtina Lietuvos istoriografiją: autorė analizuoja migracijos procesą, jo poveikį Lietuvos visuomenės struktūrai, migracijos įtaką pačių perkeliama gyvenimui, pagaliau politinei atmosferai Lietuvoje sovietų ir nacių okupacijų laikotarpiu. Tačiau ši monografija – tai įnašas ne tik į migracinių procesų, bet ir į politinės Antrojo pasaulinio karo istorijos, Lietuvos visuomenės, Klaipėdos bei Suvalkų krašto, vokiečių okupacijos laikotarpio tyrinėjimus.

Autorė, pristatydamą savo darbo problematiką, pažymėjo, kad ir tuose menkuose tyrimuose (ar greičiau – proginėje publicistikoje), skirtoje gyventojų mainams 1941 m. žiemą ir pavasarį, yra pastebėta tik viena įvykių pusė – etninių vokiečių išvykimas iš Lietuvos. Tačiau, anot autorės, „ankstyvą 1941 m. pavasarį iš tikrųjų buvo įvykdyti gyventojų mainai tarp dviejų valstybių – Lietuvos ir Vokietijos. Vietoj išvykstančių etninių vokiečių tuo pat metu į Lietuvą buvo atkelta apie 21 tūkstantis lietuvių, rusų ir baltarusių iš vokiečių okupuotų Klaipėdos ir Suvalkų kraštų“ (P. 9). A. L. Arbušauskaitė ir kelia sau uždavinį pasižiūrėti į šiuos įvykius „objektyviai, visapusiškai ištirti ir įvertinti faktus bei suprasti pasekmes“ (P. 9). Tyrinėtoja įtikinamai parodo, jog šiuos migracinius procesus reikia įvertinti iš mokslinio intereso pusės, kadangi tai svarbi tema norint suvokti to laiko visuomenę. Migraciniai procesai keitė etninę, socialinę, ekonominę visuomenės struktūrą, daro įtaką visuomenės nuotaikoms ir politinei laikysenai. A. L. Arbušauskaitė taip pat atskleidžia, jog įvykęs gyventojų apsikeitimas savo pasekmėmis daliai Lietuvos piliečių sukūrė socialines, teises ir ekonomines problemas, kurios dėl nežinojimo ir/ar politinių interesų nėra išspręstos iki šiol. Taigi autorės pasirinktos temos aktualumas ir naujumas yra neginčytini.

Skaitydami Arūnės Liucijos Arbušauskaitės monografiją galėtume išskirti kelis svarbiausius įvykius, apie kuriuos ir sukasi autorės analizė ir dėstymas: (1) tai etninių vokiečių iškeldinimas iš Lietuvos ir atvykimas į Vokietiją 1941 metų sausio – kovo mėnesiais; (2) lietuvių, baltarusių ir rusų išvykimas iš Suvalkų ir Klaipėdos kraštų bei atvykimas į Lietuvą 1941 metų pavasarį; (3) vokiečių kolonizacinė politika 1941 – 1944 metais, su ja susijęs vokiečių atkeldinimas į Lietuvą bei šio atkeldinimo poveikis gyventojams, anksčiau perkeltiems į Lietuvą iš Suvalkų ir Klaipėdos kraštų pagal 1941 metų sausio 10 dienos sutartį. Nagrinėdama šiuos įvykius, tyrinėtoja aptaria ir kontekstą, kuris labai padeda geriau suvokti situaciją: aptariama Vokietijos politika ne Vokietijos teritorijose gyvenančių vokiečių tautybės asmenų atžvilgiu, Vokietijos politika okupuotuose Klaipėdos bei Suvalkų kraštuose bei ten gyvenusių lietuvių padėtis, vokiečių tautinė mažuma Lietuvoje, Vokietijos ir SSRS požiūris į iškeliamus ir atkeliamus asmenis bei šių valstybių diplomatiniai santykiai.

Vienas iš svarbiausių šios monografijos privalumų yra tai, kad autorė puikiai derina keletą tyrimų sričių, kurias mokslininkai dažnai tiria atskirai – tai ir diplomatija, ir valstybės vidaus politika, ir visuomenės tyrinėjimai. Tuo A. L. Arbušauskaitė padaro savo knygą patrauklią įvairių specializacijų tyrinėtojams, nagrinėjantiems Antrojo pasaulinio karo pasekmes Lietuvai ir lietuviams bei apskritai šio regiono praeičiai. Tyrinėtoja derina SSRS ir Vokietijos užsienio politiką, diplomatinius tarpusavio santykius, pačią 1941 metų sausio 10 d. gyventojų mainų sutarties analizę su šių valstybių vidaus politika (suvokiant ją ir kaip politiką naujai okupuotose teritorijose), su pačiu mainų procesu bei vadinamųjų repatriantų kasdienybe perkėlimų metu. Tai leido mokslininkei nupiešti gana išsamų ir spalvingą vaizdą. Per Vokietijos ir SSRS diplomatinis santykius, bendrą institucijų turėjusių įvykdyti gyventojų mainų procesą, kūrimą, galime matyti, koks nepasitikėjimas ir įtarumas tvyrojo tarp abiejų pusių, kaip vyko ruošimasis karui ir priešo šnipinėjimas. Per gyventojų mainų proceso analizę galima stebėti, kaip veikė įvairios abiejų režimų institucijos, o ši veikla iš dalies atskleidžia abiejų politinių režimų institucijų funkcionavimą. Apskritai monografijoje labai išsamiai ir detaliam atskleistas gyventojų apsikeitimą prižiūrėjęs mechanizmas, funkcionavęs tiek SSRS, tiek ir Vokietijoje: nuo išvykstančiųjų registracijos iki jų priėmimo ir įkurdinimo. Skaitydami monografiją galime matyti, kaip migraciją išgyveno bei su kokiais sunkumais susidūrė žmonės, tapę šių mainų objektais, kokią įtaką perkėlimai turėjo visuomenės nuotaikoms vietose, iš kurių išvykdavo ir į kurias atvykdavo perkeldintieji.

Tokią išsamią analizę ir įvykių vaizdavimą A. L. Arbušauskaitė atliko surinkusi išpūdingą šaltinių bazę, kuri daro šią monografiją labai svarbią įvairių sričių tyrinėtojams. Autorė panaudojo 12 archyvų fondus, esančius 4 valstybėse: Lietuvoje, Vokietijoje, Lenkijoje ir Rusijoje. Taip pat naudotasi spauda, prisiminimais bei dokumentų rinkiniais, leistais įvairiomis kalbomis ir įvairiose vietose. Autorė sugebėjo šią medžiagą susisteminti bei parašyti nuoseklią, struktūriškai gerai organizuotą ir įdomią monografiją.

Tiesa, reikėtų pažymėti, kad paskutiniame skyriuje, kurį autorė pavadino išvadomis (P. 192 – 197), skaitytojas neras akademinį išvadą, išplaukiančių iš dėstymo. Be keleto apibendrinimų apie Vokietijos ir SSRS totalitarinių režimų pobūdį ir jų įtaką gyventojų mainams (P. 192 – 193), išvadose yra pristatomas dabartinis asmenų, perkeltų pagal 1941 metų sausio 10 d. sutartį, probleminis statusas. Todėl galbūt ši skyrių reikėjo pavadinti pabaiga ar kitu mažiau „įpareigojančiu“ pavadinimu, kuris būtų tiksliau atskleidęs laisvo, bet labai svarbaus ir verčiančio apie daug ką susimąstyti skyriaus turinį. Diskusinis yra tyrinėtojos teiginys, kad „1941 m. pavasarį buvo įvykdyti gyventojų mainai tarp dviejų valstybių – Lietuvos ir Vokietijos“ (P. 9). Terminas Lietuva yra dažnai vartojamas nurodyti tam tikrą teritoriją sovietinės okupacijos laikotarpiu. Tačiau Lietuva 1940 metų vasarą prarado suverenumą, todėl kažin ar būtų tikslu kalbėti apie tarpvalstybinius Lietuvos ir Vokietijos mainus 1941 m. sausio mėnesį. Tai buvo mainai tarp Vokietijos ir SSRS valstybių.

Labai svarbi problema – etninių vokiečių kaip tautinės grupės, gyvenusios Lietuvoje, analizė. Ši tema padėtų geriau išnagrinėti Lietuvos visuomenę tarpukario laikotarpiu, kadangi, nepaisant nemažo dėmesio, skiriamo tautinių mažumų tyrinėjimams Lietuvoje 1918 – 1941 metais, tyrinėjimų, skirtų vokiečių tautinei mažumai, yra labai mažai. Jos vieta bei įtaka Lietuvos valstybėje bei visuomenėje iki šiol atskleista labai menkai. Autorė monografijoje šią grupę aptarė kaip etnodemografinį faktą ar statistinę kategoriją, parodydama vokiečių tautybės asmenų skaičių, demografinį pasiskirstymą, jų vietą socialinėje struktūroje bei turtinę padėtį. Tačiau, kaip pažymi tyrinėtojai, tautinė mažuma nėra tik grupė kaip etnodemografinis faktas.² Tai greičiau dinamiškų tarpusavyje konkuruojančių laikysenų spektras. Taigi, kokios buvo vokiečių politinės laikysenos, koks buvo jų santykis su Lietuva, ar jie, formaliai būdami Lietuvos piliečiai, į Lietuvą žiūrėjo kaip į savo tėvynę, ar tėvynė jiems buvo Vokietija. Koks buvo jų požiūris į įvairias politines sistemas: fašizmą, komunizmą. Toks vidinis šios grupės laikysenų tyrinėjimas padėtų pažvelgti, kiek ši tautinė mažuma buvo politiškai susimobilizavusi ar/ir kiek ji buvo susiskaldžiusi. Oficialus

Kulturverbando diskursas rodė pronacistines orientacijas, tačiau ar nacistinė laikysena buvo būdinga etniniams vokiečiams, klausimas lieka atviras. Atsakymo į jį reikėtų ieškoti ir norint suvokti, kaip buvo politiškai ir vertybiškai orientuota vokiečių tautinė mažuma Lietuvoje ir kokią ji darė įtaką valstybei ir visuomenei. Žinoma, negalima norėti, kad autorė iširtų visas problemas; o tai, kad monografija provokuoja naujus tyrimus, kaip tik ir yra gero darbo privalumas.

Taigi galima teigti, kad tai metodologiškai ir tematiškai naujas darbas, parašytas nuosekliai ir sklandžiai; jį verta perskaityti tiek tyrinėtojams, tiek ir skaitytojams, besidomintiems XX amžiaus Lietuvos istorija bei norintiems sužinoti apie Lietuvos visuomenę ir jos pokyčius Antrojo pasaulinio karo metais. Šis Arūnės Liucijos Arbušauskaitės knyga skaitytojui suteiks daug informacijos ir klausimų pamąstymams bei pasvarstymams.

¹ Įvairiose disciplinose migracijos teorijos aptariamos straipsnių rinkinio *Migration Theory. Talking across Disciplines*, Ed. C. B. Brettell, J. F. Hollifield, C. B. Brettell ir J. F. Hollifield įvadiniame straipsnyje. Routledge, 2000. P. 1 – 26.

² Šią problemą ypač akcentuoja Rogers Brubaker: Brubaker R. *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1997.